

A Habermasian Reading of Fereydoon Moshiri's Critical Approach to the Conquest of the Moon

Mohammad Kazem

 Kahdouie

Professor of Persian Language and Literature,
Department of Language and Literature,
University of Yazd, kahdouei@yazd.ac.ir

Hossein Joudavi

PhD of Persian Language and Literature,
Faculty of Literature and Humanities,
University of Sistan and Baluchestan,
joudavi.h@gmail.com

Abstract

This study adopts a comparative-analytical approach and uses a qualitative research methodology (text-based content analysis) to offer a Habermasian reading of Fereydoon Moshiri's poems, focusing on his critique of the "conquest of the moon." The primary objective is to uncover the theoretical overlap between Jürgen Habermas's concept of the "colonization of the lifeworld"—particularly the notions of commodification, instrumental rationality, and the destruction of meaning—and Moshiri's poetic imagery in his critique of technological modernity. Data were extracted from poems relevant to the conquest of the moon and analyzed within the framework of Habermas's key concepts (lifeworld, systems, and symbolic impoverishment). The findings indicate that Moshiri: (1) views "the conquest of space" as a recent instance of the commodification of nature, reducing the sacred lifeworld (the moon as a source of meaning) to a commodity to be appropriated; (2) through metaphors such as "the murder of the moon," "the wave of smoke and blood," and "the death of inspiration," he foreshadows the consequences of the dominance of instrumental rationality (environmental destruction, a crisis of trust, and the decline of imagination); and (3) his critique of "one-dimensional progress" aligns with Habermas's critique of technocratic ideology. This research demonstrates that Moshiri's poetry not only reflects Western critical thought but also, through its "ontological metaphors," gives objective expression to new dimensions of the theory of the colonization of the lifeworld.

Keywords: Habermas, colonization of the lifeworld, instrumental rationality, strategic rationality, moon, Fereydoon Moshiri.

Introduction

Jürgen Habermas (1929), heir to the Frankfurt School, offers a critical analysis of modernity through his theory of communicative action. The core of his theory rests on the distinction between the lifeworld (the arena of culture, identity, communication, and meaning) and systems (economic and administrative structures based on money and power). In his view, modernity betrays its emancipatory project when instrumental rationality governing systems oversteps its boundaries and, by colonizing the lifeworld, turns the vital domains of human life into quantified commodities.

Although Fereydoun Moshiri was not a philosopher or theoretician in the strict sense of the word, he belongs to the ranks of poets who are inseparably linked to the critical spirit of modernity. His poetry, regardless of any direct or bookish influence from Western philosophy, is the product of living in the modern age and of an existential encounter with the consequences of technological civilization. Therefore, comparing Moshiri's poems with Habermas's theory is not based on direct influence but on the "homology of the problem": both have engaged in critiquing the dominance of instrumental rationality over human life.

Literature Review

The research literature shows that Jürgen Habermas's concepts and theories have found various applications in Persian-language literary and artistic studies. In one study (1393/2014), the concept of the lifeworld was compared with the works of Natalia Ginzburg. In another study (1397/2018), the separation of the lifeworld from the system and the formation of a surveillance society in a contemporary play were examined, drawing on Foucault's panopticon and Habermas's lifeworld. In a study (1401/2022), the theory of communicative action was applied to the Qur'anic story of Noah (PBUH). Another study (1402/2023) analyzed communicative action and the subject in Arab Spring poetry, and another study (1402/2023) explored Hafez's critical thought in relation to Habermas's rationality, communicative action, and legitimacy crisis, in comparison with contemporary painting. These studies focus mainly on the lifeworld, communicative action, rationality, legitimacy crisis, and the surveillance system, and have paid less attention to the mechanism of the colonization of the lifeworld, especially "the conquest

of space” as its later form. The present study, by focusing on Fereydoun Moshiri’s poetry, fills this gap and analyzes the conquest of space as an example of the colonization of the lifeworld within Habermas’s theoretical framework.

Methodology

The research method of this article is qualitative and comparative-analytical. The data were extracted through text-based content analysis from Fereydoun Moshiri’s poetry, especially poems related to “the conquest of the moon.” These data were then analyzed and compared within the framework of Jürgen Habermas’s key concepts, such as the lifeworld, system, commodification, instrumental-strategic rationality, and the colonization of the lifeworld. The aim is to discover the overlap between Moshiri’s poetic critique and Habermas’s critical theory.

Findings

Moshiri, with the phrase “If this human’s foot reaches the sky,” interprets humanity’s arrival on the moon not as an epistemic achievement or disinterested exploration, but as the first step in the process of commodification and appropriation of a new territory. In his analysis of the transformations of modern society, Habermas shows how the logic of the system—consisting of the market economy and state bureaucracy—by resorting to instrumental rationality, dominates all domains of life, including public and even mental spaces (the lifeworld), and turns them into commodities or controllable and profitable objects.

Fereydoun Moshiri’s poetic imagery of the spaceship as an invading being (“iron wings,” “fiery breaths”) and the moon as a victim of violation (“a naked and weeping woman,” “plundered”) offers a profound critique of the appropriative logic governing technological development. This simile reveals the core of the Habermasian analysis. The transformation of the moon from a “pure sanctuary” (the domain of meaning) into a “target of appropriation” (the domain of instrumental control) is a manifestation of symbolic violence against the lifeworld. This process empties space of communicative-ethical values.

These poems by Fereydoun Moshiri about “the death of the moon,” beyond describing an ecological catastrophe, address the systematic colonization of the human lifeworld by techno-capitalist logic. “With the death of the moon, a light departed from the sun / the eye and lamp of the world of existence fell asleep”; in this poem, the moon is not merely a celestial body; it is the symbolic structure of the lifeworld that makes

affective meaning-making (love, dream, inspiration) possible. Its death means the destruction of the meaning-producing infrastructures of the lifeworld. “Inspiration died and the tall palace of imagination collapsed”; the collapse of the poet’s “palace of imagination” is a manifestation of the symbolic impoverishment warned of by Habermas. Whenever humans overpower something that is not meant to be appropriated, they diminish its dignity.

Conclusion

The present study, through a comparative analysis of Fereydoon Moshiri’s poetry in light of Jürgen Habermas’s theory of communicative action, showed that the poet’s critique of “the conquest of the moon,” beyond a romantic protest, is a philosophical statement against the colonization of the lifeworld by techno-capitalist systems. The three key findings of this reading are:

1. The commodification of space as symbolic colonization; images such as “the spaceship with iron wings” and “the plundered moon” are the concrete embodiment of the process that Habermas calls the replacement of communicative action with the media of money and power.
2. Critique of progress; Moshiri’s warning about “the darkening of the moon’s age” and his question “When will you conquer the peak of affection?” constitute a pioneering critique of “technocratic ideology.” This critique aligns with Habermas’s analysis that the dominance of instrumental rationality over the public sphere eliminates normative questions.
3. The death of meaning as a consequence of symbolic impoverishment; the metaphors “the collapse of the palace of imagination” and “the death of inspiration” in the elegy for the moon correspond exactly to the Habermasian concept of the destruction of the lifeworld’s infrastructures. Moshiri realized that the appropriation of space destroys myths and collective consciousnesses and empties the lifeworld of “meaning-producing resources” (love, beauty, trust)

خوانش هابرماسی از رویکرد انتقادی فریدون مشیری در مواجهه با تسخیر ماه

محمد کاظم کهدوئی

استاد زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات، دانشگاه یزد،

kahdouei@yazd.ac.ir

حسین جودوی *

دکترای زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان

و بلوچستان

Joudavi.h@gmail.com

چکیده

این پژوهش با اتخاذ رویکردی تطبیقی-تحلیلی و با بهره‌گیری از روش تحقیق کیفی (تحلیل محتوای متن‌محور)، به خوانش هابرماسی اشعار فریدون مشیری با تمرکز بر نقد «تسخیر ماه» می‌پردازد. هدف اصلی، کشف همپوشانی نظریه «استعمار زیست‌جهان» یورگن هابرماس - به‌ویژه مفاهیم کالایی‌شدن، عقلانیت ابزاری و تخریب معنا - با تصاویر شاعرانه مشیری در نقد مدرنیته تکنولوژیک است. داده‌ها از اشعاری مرتبط با تسخیر ماه، استخراج و در چارچوب مفاهیم کلیدی هابرماس (زیست‌جهان، نظام‌ها، فقیرسازی نمادین) تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد مشیری: ۱) «تسخیر فضا» را نمونه متأخر کالایی‌شدن طبیعت می‌داند که زیست‌جهان قدسی (ماه به‌مثابه منبع معنا) را به کالای تصرف‌پذیر تقلیل می‌دهد. ۲) با استعاره‌هایی چون «قتل ماه»، «موج دود و خون» و «مرگ الهام»، پیامدهای سیطره عقلانیت ابزاری (تخریب محیط زیست، بحران اعتماد، زوال تخیل) را پیش‌بینی کرده است. ۳) نقد او از «پیشرفت تک‌بعدی» هم‌سو با نقد هابرماس از ایدئولوژی تکنوکراتیک است. این پژوهش نشان می‌دهد شعر مشیری با «استعاره‌های هستی‌شناختی» خود، ابعاد جدیدی از نظریه استعمار زیست‌جهان را عینیت بخشیده است.

واژه‌های کلیدی: هابرماس، استعمار زیست‌جهان، عقلانیت ابزاری، عقلانیت استراتژیک، ماه، فریدون مشیری.

۱- مقدمه

یورگن هابرماس (۱۹۲۹)، وارث مکتب فرانکفورت، با طرح «نظریه کنش ارتباطی» تحلیلی انتقادی از مدرنیته ارائه می‌دهد. هسته نظریه او مبتنی بر تمایز میان زیست‌جهان (عرصه فرهنگ، هویت، ارتباطات و معنا) و نظام‌ها (ساختارهای اقتصادی و اداری مبتنی بر پول و قدرت) است. به زعم او، مدرنیته زمانی به پروژه‌های بخشی‌بخش خود خیانت می‌کند که عقلانیت ابزاری حاکم بر نظام‌ها از مرزهای خود فراتر رفته و با استعمار زیست‌جهان، حوزه‌های حیاتی زندگی انسانی را به کالاهای کمی شده تبدیل کند.

فریدون مشیری اگرچه فیلسوف یا نظریه‌پرداز به معنای اخص کلمه نبود، اما در زمره شاعرانی قرار می‌گیرد که با روح انتقادی مدرنیته پیوندی ناگسستنی دارند. شعر او، فارغ از هرگونه تأثیرپذیری مستقیم و کتاب‌وار از فلسفه غرب، حاصل زیستن در عصر مدرن و مواجهه وجودی با پیامدهای تمدن تکنولوژیک است. از این رو، تطبیق اشعار مشیری با نظریه هابرماس از سر تأثیرپذیری مستقیم نیست؛ بلکه مبتنی بر «هم‌سانی مسئله» است: هر دو به نقد سیطره عقلانیت ابزاری بر زندگی انسان پرداخته‌اند.

فریدون مشیری (۱۳۰۵-۱۳۷۹)، از شاعران انسان‌گرای معاصر ایران، از میان دو شیوه ساده و روان‌گویی و دشوار و مبهم‌گویی (شمیسا، ۱۳۸۶: ۳۶۳)، بر طریقه دومین است؛ «شعر مشیری همه جا در نرمی و سادگی و روشنی و گویایی - که چشم‌گیرترین ویژگی زبان شعری اوست - زبان سعدی را در بوستان و ایرج میرزا را در دیوان او به یاد می‌آورد» (صبور، ۱۳۸۲: ۳۸۸). او، «یکی از شاعرانی است که به صورت بی‌سابقه‌ای شعرش در میان عموم مردم و طبقات مختلف خوانده می‌شود و تقریباً همه به یکسان از این اشعار بهره و لذت می‌برند» (عالی عباس‌آباد، ۱۳۹۰: ۱۶۸-۱۶۷). هرچند مشیری در جوانی، به سرودن مضامین تاریک و مرگ‌خواهانه پرداخت، ولی رفته‌رفته به زندگی، عشق و زیبایی‌ها گرایید (روزبه، ۱۳۹۱: ۱۵۹). مشیری، به عنوان شاعری که هیچ‌گاه، اخلاقیات را زیر پا نگذاشته است، همواره مورد مثال و ستایش است؛ «نکته دیگر در شعر مشیری که باز مرز اختلاف او و امثال او با شاعران قطب مخالف است، حکومت نوعی منطق و سنجیدگی بر شعر است که با نخستین تأمل در شعر مشیری می‌توان بدان رسید. در شعر او، نوعی پیش-

اندیشی همواره محسوس است، یعنی تفکر بر هیجان و عاطفه غالب است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۵۳۸). مشیری، در برخی از اشعار خود به نقد پیامدهای ویرانگر تمدن مدرن پرداخته است. او با تصاویر شاعرانه‌ای، تسخیر فضا توسط انسان را نه به مثابه پیروزی علم، بلکه به عنوان گسترش منطق سلطه‌جویانه بشر تفسیر می‌کند.

۱-۱- سؤالات پژوهش

- ۱) مؤلفه‌های «کالایی‌شدن طبیعت و فضا» در اشعار مشیری چگونه با نظریه هابرماس درباره کالایی‌شدن زیست‌جهان هم‌سو است؟
- ۲) تصاویر شاعرانه‌ای چون «قتل ماه» و «مرگ الهام» چگونه استعاره‌هایی از تخریب زیرساخت‌های نمادین زیست‌جهان در نظریه هابرماس هستند؟
- ۳) نقد مشیری از «پیشرفت تکنولوژیک تک‌بعدی» چه نسبتی با مفهوم هابرماسی «ایدئولوژی تکنوکراتیک» دارد؟

۱-۲- پیشینه پژوهش

منیری و حسینی در «بررسی زیست‌جهان در آثار ناتالیا گینزبورگ با تکیه بر آرای یورگن هابرماس» (۱۳۹۳)، مفهوم زیست‌جهان را که از کلیدی‌ترین مفاهیم در اندیشه هابرماس است بر آثار گینزبورگ مطابقت داده‌اند.

فرزانه دهکردی و همکاران در «جدایی زیست‌جهان از نظام و شکل‌گیری جامعه نظارتی در نمایشنامه دثر اثر هاوارد بارکر» (۱۳۹۷)، به سراسربین فوکو و زیست‌جهان هابرماس در نمایشنامه مورد بحث پرداخته‌اند.

در پژوهشی با عنوان «خوانش گفتمان داستان قرآنی حضرت نوح (ع) با تکیه بر نظریه کنش ارتباطی یورگن هابرماس» (۱۴۰۱)، فسنگری و همکاران ابرنظریه هابرماس را بر داستان قرآنی مورد بحث به کار بسته‌اند.

الیاسی مفرد و قاسمی اصل در «تحلیل کنشی مفهومی و ارتباطی سوژه در سروده‌های بهار عربی بر اساس نظریه هابرماس: مطالعه موردی شعر ایهاب الشلیبی» (۱۴۰۲)، نظریه کنش ارتباطی هابرماس را بر اشعار ایهاب الشلیبی، شاعر اردنی، به کار بسته‌اند.

نصراللهی و همکاران در «مقایسه اشعار انتقادی حافظ و اندیشه انتقادی هابرماس در تطبیق با رویکرد انتقادی در نقاشی معاصر» (۱۴۰۲)، اندیشه انتقادی حافظ با نظریه عقلانیت، کنش ارتباطی و بحران مشروعیت هابرماس را در نقاشی معاصر واکاوی کرده-اند.

در این پژوهش، تحلیل «تسخیر فضا» به عنوان نمونه متأخر «استعمار زیست جهان» که در آثار هابرماس کم‌تر مورد توجه قرار گرفته است، مورد توجه است و سعی شده است نمونه‌ای درخشان از ادب پارسی معاصر (اشعار فریدون مشیری) به عنوان بستری برای کاربرست مبانی نظری هابرماس در نظر گرفته شود.

۲- مبانی نظری هابرماس

در این بخش، سعی بر آن است تا مبانی نظری یورگن هابرماس - به عنوان چارچوب تحلیلی مقاله - حول سه محور درخواستی («کالایی شدن»، «زیست جهان و استعمار آن»، و «عقلانیت ارتباطی در مقابل عقلانیت ابزاری-استراتژیک») به طور عمیق و نظام‌مند توضیح داده شود.

۲-۱- کالایی شدن (Commodification)

کالایی شدن به فرایندی اشاره دارد که در آن، عناصر زیست جهان - شامل فرهنگ، جامعه‌پذیری، شخصیت‌یابی، روابط بین‌افردی، طبیعت و معنا - توسط منطق نظام‌ها، به‌ویژه نظام اقتصادی مبتنی بر بازار و نظام اداری دولتی، از حالت کیفی و معنایی خود خارج شده و به کالاها یا ابژه‌های کمی شده، قابل کنترل و سودآور تبدیل می‌شوند (Habermas, 1987, Vol. 2: 318-322). این تحول از طریق سلطه عقلانیت ابزاری محقق می‌شود. نظام‌ها برای هماهنگی و بقای خود، به واسطه‌های غیرارتباطی یعنی پول (در نظام اقتصادی) و قدرت (در نظام اداری) متکی هستند (Ibid: 153-197, 318-319). کالایی شدن زمانی رخ می‌دهد که این واسطه‌ها به جای کنش ارتباطی مبتنی بر تفاهم و زبان، به عنوان مکانیزم اصلی هماهنگی در حوزه‌های زیست جهان عمل کنند.

از پیامدهای کالایی شدن می‌توان به ازخودبیگانگی (Alienation) اشاره کرد؛ افراد از محصولات کار خود، از روابطشان و حتی از خود زندگی‌شان بیگانه می‌شوند، زیرا این

عناصر معنای اصیل و کیفی خود را در زیست‌جهان از دست داده و صرفاً به ابژه‌هایی برای محاسبه سود، کنترل یا مصرف تبدیل شده‌اند (Ibid: 355). طبیعت به عنوان منبعی بی‌پایان و خنثی برای بهره‌برداری اقتصادی تلقی می‌شود. ارزش ذاتی و اکولوژیک آن نادیده گرفته شده و پیامدهای تخریبی فعالیت‌های اقتصادی (آلودگی، نابودی گونه‌ها) به عنوان «هزینه‌های خارجی» در نظر گرفته می‌شوند. تولیدات فرهنگی و هنری تابع منطق بازار می‌شوند. استانداردسازی، سطحی‌سازی، تولید انبوه و ایجاد نیازهای کاذب جایگزین خلاقیت اصیل، نقادی و معنادرازی عمیق می‌شود. روابط انسانی نیز بر اساس سودمندی متقابل، رقابت یا منفعت‌طلبی فردی بازتعریف می‌شوند، نه بر اساس تفاهم متقابل، اعتماد، همبستگی و عواطف اصیل. افراد به جای همتایان در گفت‌وگو، به ابزار یا موانعی برای موفقیت فردی تبدیل می‌شوند.

۲-۲- عقلانیت ارتباطی (Communicative Rationality) و عقلانیت

ابزاری-استراتژیک (Instrumental-Strategic Rationality)

در عقلانیت ارتباطی، هدف، دستیابی به تفاهم متقابل و اتفاق نظر درباره وضعیت جهان و هنجارهای حاکم بر روابط از طریق استدلال آزاد و بی‌سلطه است. در کنش ارتباطی، گوینده با ادعاهای حقیقت (درباره جهان عینی)، درستی هنجاری (درباره جهان اجتماعی) و صداقت (درباره ذهنی‌اش) مواجه می‌شود که باید از طریق استدلال و گفت‌وگو مورد آزمون قرار گیرند. در وضعیت کلامی مطلوب در زیست‌جهان مبتنی بر عقلانیت مفاهمی، آواها و صداها، متفاوت و متنوع ضمن رعایت مرزها و محدوده‌های مشخص، آن‌ها (مرزها) را درمی‌نوردند (نوذری، ۱۳۸۶: ۴۰۹). «نظریه کنش ارتباطی بر آزادی بیان و اندیشه به عنوان مبنای مشارکت مردم در موضوعات عمومی تأکید دارد» (عبداللہیان و دیگران، ۱۳۸۵: ۸). در این کنش، شرکت‌کنندگان نه در پی موفقیت فردی، بلکه در پی هماهنگ‌سازی برنامه‌های کنش خود بر اساس توافق عقلانی هستند. دیگران همتایانی در فرایند جست‌وجوی تفاهم هستند و زبان واسطه‌ای برای دستیابی به تفاهم است. این عقلانیت ذاتاً حاکم بر زیست‌جهان است. برای بازتولید فرهنگی، اجتماعی‌سازی و شکل‌گیری هویت فردی و جمعی سالم ضروری است. حوزه عمومی عقلانی (به مثابه فضای گفت‌وگوی آزاد و انتقادی) تجلی نهادی این عقلانیت است. هابرماس، عقلانیت

ارتباطی را پایه‌ای برای نقد ایدئولوژی و پیشبرد پروژه‌های بخش مدرنیته می‌داند. گفت‌وگوی آزاد و عقلانی امکان نقد سلطه (از جمله سلطه عقلانیت ابزاری) و جست‌وجوی توافق‌های هنجاری مشروع را فراهم می‌کند. این عقلانیت برای مقابله با استعمار زیست‌جهان حیاتی است. «امروزه در سرمایه‌داری متأخر میان زیست‌جهان و نظام، کشمکش وجود دارد و تنها از طریق کنش ارتباطی آزاد از تحریف‌ها، می‌توان نظام را اصلاح کرد و زیست‌جهان را از استعمار نجات داد» (پیوزی، ۱۳۹۰: ۱۴۶-۱۴۵).

هدف در عقلانیت ابزاری-استراتژیک، دستیابی به موفقیت در رسیدن به یک نقطه از پیش تعیین‌شده (چه هدفی فنی-ابزاری مانند ساختن یک پل، چه هدفی اجتماعی مانند پیروزی در رقابت یا اعمال نفوذ بر دیگران) است. منطق آن، محاسبه سود و زیان، کارایی (رابطه وسیله-هدف)، کنترل بر محیط (طبیعت یا دیگران) و پیش‌بینی‌پذیری است. نوع کنش، کنش ابزاری (با طبیعت یا اشیاء) و کنش استراتژیک (با دیگران به مثابه ابژه یا مانع) است. در کنش استراتژیک، دیگران وسایلی برای دستیابی به اهداف خود کنشگر هستند. اعمال نفوذ، فریب، تهدید یا تطمیع در آن مجاز است. این عقلانیت ذاتاً حاکم بر نظام‌های اقتصادی و اداری است (بازار، بوروکراسی، فناوری). مشکل زمانی رخ می‌دهد که این عقلانیت از حوزه ضروری خود فراتر رفته و بر حوزه‌های زیست‌جهان که ذاتاً نیازمند عقلانیت دیگری هستند، سلطه یابد (مکانیزم استعمار).

۳-۲- زیست‌جهان (Lifeworld) و استعمار آن

هابرماس که متعلق به مکتب فرانکفورت است در کاربست مفهوم زیست‌جهان، از اندیشه‌های آلفرد شوتز (Alfred Schutz)، ادموند هوسرل (Edmund Husserl) و جورج هربرت مید (George Herbert Mead) بهره برده است. «زیست‌جهان مکان نهایی و (شاید بتوان گفت مکان مشترک) زندگی همه ماست. افق زندگی ما در زیست‌جهان است؛ جهانی است که ما در آن می‌اندیشیم و در واقع همین جهان است که اندیشه ما را می‌سازد» (نوذری، ۱۳۸۶: ۱۸۱). «بازتولید مادی جامعه - که تداوم فیزیکی آن را هم از درون و هم از بیرون تأمین و تضمین می‌کند - بر مبنای تصویری از جامعه طراحی می‌شود که زیست-جهانی تلقی می‌شود که به لحاظ ارتباطی ساخت‌یافته است» (آوٹویت، ۱۳۸۶: ۱۲۵). زیست‌جهان از طریق حفظ هویت‌ها و انگیزه‌هایی که برای ثبات نهادی ضروری‌اند وجود

جامعه را ممکن می‌سازد (سیدمن، ۱۳۸۸: ۱۷۶). این حوزه شامل فرهنگ (دانش، نمادها، ارزش‌ها، سنت‌ها)، جامعه‌پذیری (هنجارها، نقش‌ها، ساختارهای مشروعیت‌بخش) و شخصیت‌یابی (هویت فردی، ظرفیت‌های ارتباطی، مهارت‌ها) می‌شود. هابرماس به دنبال دستیابی به جهانی بهتر است؛ جهانی که فرصت‌ها و امکانات بیشتری را برای صلح، اتحاد و سعادت ممکن می‌سازد (پیوزی، ۱۳۹۰: ۱۱-۱۰). هماهنگی در زیست‌جهان اساساً از طریق کنش ارتباطی حاصل می‌شود. «به عقیده هابرماس زبان و فرهنگ از اجزاء و عناصر مقوم و سازنده زیست‌جهان بشمار می‌روند» (نوذری، ۱۳۸۶: ۳۸۳). در کنش ارتباطی، افراد با انگیزه‌ای برای تفاهم متقابل، از طریق زبان (گفتار) تلاش می‌کنند درباره وضعیت جهان و هنجارهای حاکم بر روابطشان به توافق برسند. اعتبار ادعاها (حقیقت، درستی هنجاری، صداقت) از طریق استدلال و گفت‌وگو مورد آزمون قرار می‌گیرد. زیست‌جهان منبع معنا، همبستگی اجتماعی و هویت است. عناصر آن (مثل عشق، طبیعت، هنر، اسطوره‌ها) معنا بخش هستند و ارزش‌های کیفی دارند.

استعمار زیست‌جهان، محوری‌ترین نگرانی هابرماس در نقد جامعه مدرن است. استعمار زیست‌جهان به فرایندی تاریخی اشاره دارد که در آن، منطق عقلانیت ابزاری و واسطه‌های غیرارتباطی (پول و قدرت) حاکم بر نظام‌های اقتصادی و اداری، از مرزهای عملکردی ضروری خود فراتر رفته و به درون حوزه‌های حیاتی زیست‌جهان نفوذ می‌کنند. به عبارت دیگر، حوزه‌هایی از زندگی که ذاتاً باید توسط تفاهم، هنجارهای مشترک و ارزش‌های فرهنگی (یعنی کنش ارتباطی) تنظیم شوند، به تدریج توسط منطق بازار (پول) و منطق بوروکراسی (قدرت) سازماندهی و کنترل می‌شوند. از جمله مکانیزم‌های استعمار به موارد زیر می‌توان اشاره کرد:

الف) جایگزینی کنش ارتباطی: هماهنگی در حوزه‌های زیست‌جهان (مثل خانواده، آموزش، هنر، حوزه عمومی، حتی رابطه با طبیعت) به جای اتکا بر گفت‌وگو و تفاهم، از طریق مکانیزم‌های بازار (خرید خدمات، رقابت) یا دستورات بوروکراتیک (مقررات، کنترل اداری) انجام می‌پذیرد.

ب) تخریب زیرساخت‌های نمادین: منابع فرهنگی و هنجاری که برای بازتولید معنادار زیست‌جهان ضروری هستند (زبان، سنت‌ها، ارزش‌های مشترک، اعتماد) توسط منطق سود و کنترل، تضعیف یا تحریف می‌شوند.

ج) فقیرسازی نمادین (Symbolic Impoverishment): حوزه زیست‌جهان از معنا، تنوع فرهنگی و ظرفیت‌های ارتباطی اصیل تهی می‌شود. زندگی روزمره تحت سلطه الزامات عملکردی نظام‌ها قرار گرفته و فاقد عمق و غنای معنایی می‌شود.

د) افزایش آسیب‌پذیری: زیست‌جهان دیگر قادر به بازتولید کارآمد منابع معنایی و هنجاری مورد نیاز خود نیست و افراد دچار بحران‌های هویتی، بی‌معنایی و از خود بیگانگی می‌شوند.

۳- کاربرست مبانی نظری هابرماس بر اشعار مشیری

مشیری، بیان می‌کند که اگر پای انسان به ماه و آسمان‌ها برسد، آن مکان را نیز همانند زمین، سرشار از خون و فتنه خواهد کرد. سروده‌ای که در این قسمت خواهد آمد، به‌عنوان هسته اصلی اشعار فریدون مشیری در این پژوهش انتخاب گشته است و به‌موازات این سروده، بخش‌های پراکنده‌ای از دیگر اشعار مرتبط مشیری به کار گرفته خواهد شد. او در شعر زیر، ستارگان را مورد خطاب خود قرار می‌دهد و از آن‌ها می‌خواهد که از انسان فتنه-انگیز دوری کنند:

گوشتان اگر به ناله من آشناست
از سفینه‌ای که می‌رود به سوی ماه،
از مسافری که می‌رسد ز گرد راه؛
از زمین فتنه‌گر حذر کنید!
پای این بشر اگر به آسمان رسد
روزگارتان چو روزگار ما سیاه‌ست!
(مشیری، ۱۳۹۱: ۴۴۸/۱)

مشیری با هشدار درباره تسخیر ماه توسط انسان، از کالایی‌شدن فضا و گسترش منطق ابزاری نظام سرمایه‌داری به قلمروهای قدسی و دست‌نخورده هستی ابراز نگرانی می‌کند. شاعر، سنگ صبوری را غم‌خوارتر از ستارگان پیدا نکرده است و خطاب به ستارگان از فراگیر شدن کینه و دشمنی‌ها، سخن می‌گوید:

ای ستاره‌ای که پیش دیده منی
باورت نمی‌شود که: در زمین

هر کجا، به هر که می رسی
خنجری میان مشّت خود نهفته ست
پشت هر شکوفه تبسمی، خار جانگرای حيله‌ای شکفته است!
(همان: ۴۴۸/۱)

مشیری، دود و آتش حاصل از ویران‌گری‌های بشر را گسترده و وخیم تلقی می‌کند و موج دود و خون و آتش این فتنه‌انگیزی‌ها را از شدت فراوانی آن، رسیده به افلاک می‌داند:

ای ستاره‌ها، که از جهان دور،
چشمتان به چشم بی‌فروغ ماست!
نامی از زمین و از بشر شنیده‌اید؟
در میان آبی زلال آسمان
موج دود و خون و آتشی ندیده‌اید؟
(همان: ۴۴۷/۱)

۱-۳- کالایی شدن فضا

مشیری با عبارت «پای این بشر اگر به آسمان رسد»، ورود انسان به ماه را نه به عنوان یک دستاورد معرفتی یا اکتشاف بی‌غرض، بلکه به مثابه گام نخست در فرایند کالایی‌سازی و تملک یک قلمرو جدید تفسیر می‌کند. مشیری پیش‌بینی می‌کند که ماه (نماد فضاهاى دست‌نخورده و قدسی) نیز به سرنوشت زمین دچار خواهد شد و به کالایی در چرخه تولید و مصرف، رقابت و سلطه تبدیل می‌شود. شاعر، آسمان را ساحتی پاکیزه می‌داند که هنوز با وجود انسان خون‌ریز، آلوده نشده است. این توصیف، ماه را یک زیست‌جهان معنابخش قدسی تصویر می‌کند.

«در میان آبی زلال آسمان / موج دود و خون و آتشی ندیده‌اید؟» این پرسش خطاب به ستارگان، تصویری هولناک از تخریب محیط زیست و خشونت ساختاری ارائه می‌دهد که پیامد مستقیم فعالیت‌های بشری تحت سلطه عقلانیت ابزاری و نظام سرمایه‌داری است. «دود»، نماد آلودگی صنعتی و پیامد کالایی‌شدن طبیعت است، جایی که محیط زیست صرفاً به عنوان منبعی برای سود اقتصادی در نظر گرفته می‌شود و ارزش ذاتی آن نادیده

انگاشته می‌شود. «خون» و «آتش» نیز نماد خشونت‌ها، جنگ‌ها و استثمارهای ناشی از رقابت‌های اقتصادی (نظام بازار) و اعمال قدرت سیاسی-اداری (نظام دولت) است که خود نیز تحت سلطهٔ عقلانیت ابزاری قرار دارند. فضای زمین و فضای آسمان (به‌عنوان بخشی از طبیعت) توسط این فعالیت‌ها آلوده و مخدوش شده‌اند. گسترده‌گی این آلودگی (رسیده به افلاک) تأکیدی بر شدت و عمق این تخریب است.

شاعر در شعری دیگر، انسان را قاتلی می‌داند که پس از قتل زمین پاک و زیبا، کمر به قتل ماه بسته‌است و این جرم و جنایت را می‌خواهد در پوشش توسعهٔ علم و فناوری به انجام برساند:

«همه زمانه دگر گشته‌است»
 نه آفتاب حقیقت، نه پرتو ایمان
 فروغ راستی از خاک، رخت بر بسته‌ست
 و آدمی-افسوس -
 به جای آن که دلی را ز خاک بردارد
 به قتل ماه کمر بسته‌ست!
 (مشیری، ۱۳۹۱: ۵۸۲/۱)

شعر فوق، با تصاویری تکان‌دهنده، نقدی ژرف بر منطق حاکم بر توسعهٔ تکنولوژیک در عصر مدرن ارائه می‌دهد. «به قتل ماه کمر بسته‌ست»؛ استعاره‌ای ویرانگر از تجلی فرایند کالایی‌شدن طبیعت و فضا در نظام سرمایه‌داری متأخر است. ماه و زمین که در زیست‌جهان انسانی نماد شگفتی، رموزراز و زیبایی هستند، در منطق نظام‌ها صرفاً به «اهداف توسعهٔ تکنولوژیک» یا «منابع اقتصادی» تبدیل می‌شوند (Habermas, 1987, vol 2: 330). این همان «قتل» استعاره‌ای است که مشیری از آن سخن می‌گوید: نابودی ماهیت هستی‌شناختی فضا در فرایند کالایی‌سازی. شاعر به‌درستی از کارکرد ایدئولوژیک علم و تکنولوژی در جوامع مدرن پرده برمی‌دارد. فتح فضا (قتل ماه) تحت عنوان «پیشرفت علمی»، نمونه‌ای از این ایدئولوژی است که تخریب طبیعت و غفلت از نیازهای انسانی (دل بر خاک افتاده) را در پشت نقاب عقلانیت فنی پنهان می‌کند. «دل بر خاک افتاده» نماد نیازهای زیست‌جهانی (روابط انسانی، همبستگی اجتماعی، ترمیم روانی) است که باید از طریق عقلانیت ارتباطی (گفت‌وگو، تفاهم، همدلی) پاسخ داده شود. اما نظام‌های حاکم با اولویت‌دادن به تصرف

فضاهای جدید (قتل ماه) به جای بازسازی زیست جهان (برکندن دل از خاک)، بیانگر تسلط یک‌جانبه عقلانیت ابزاری بر عرصه‌های حیاتی زندگی هستند. شعر مشیری با به کارگیری استعاره‌ای هستی‌شناختی (قتل ماه)، فرایند کالایی‌شدن فضا در نظام مدرن را به مثابه نوعی خشونت ساختاری علیه طبیعت و انسانیت فاش می‌کند.

مشیری در جایی دیگر، ابتدا توصیفی رعب‌آور از سفینه‌ای فضایی که به سمت ماه و با هدف تسخیر آن در حرکت است، در ذهن مخاطب، شکل می‌دهد:

روزی پرنده‌ای
با بال آهنین و نفس‌های آتشین
برخاست از زمین
آورد بال‌های گران را به اهتزاز
چرخید بر فراز
پرواز کرد بر لب ایوان آفتاب
آمد به زیر سایه بال عقاب، ماه
(مشیری، ۱۳۹۱: ۵۸۵/۱)

سپس به تعبیری شاعرانه می‌پردازد و قدم نهادن انسان به حریم پاک ماه را نوعی تعرض قلمداد می‌کند و ورود انسان به خاک بکر و پاکیزه ماه را، همانند زنی مصیبت دیده که پاکدامنی‌اش توسط موجودی پلید، به غارت رفته‌است، به تصویر می‌کشد:

اینک زنی‌ست آن‌جا،
عریان و اشکبار
غارت شده، به بستر آشفته، شرمسار!
غمگین نشسته،
خسته و خرد و خراب، ماه
(همان: ۵۸۵/۱)

تصویرپردازی شاعرانه فریدون مشیری از سفینه فضایی به عنوان موجودی مهاجم («بال آهنین»، «نفس‌های آتشین») و ماه به مثابه قربانی تجاوز («زنی عریان و اشکبار»، «غارت شده»، «نقدی ژرف بر منطق تصرف‌گرایانه حاکم بر توسعه تکنولوژیک ارائه می‌دهد. این تشبیه، هسته اصلی تحلیل هابرماسی را نشان می‌دهد. تبدیل ماه از «حریم پاک» (حوزه معنا)

به «هدف تصرف» (حوزه کنترل ابزاری)، تجلی خشونت نمادین علیه زیست جهان است. این فرایند، فضا را از ارزش‌های ارتباطی-اخلاقی تهی می‌کند (Habermas, 1987, vol 2: 330). «سفینه فضایی با بال آهنین و نفس‌های آتشین»، تکنولوژی را نه به مثابه ابزار رهایی‌بخش، بلکه به عنوان عامل خشونت ساختاری تصویر می‌کند.

«زنی عریان و اشکبار، غارت شده به بستر آشفته»، استعاره‌ای قدرتمند است که پیامد اخلاقی-نمادین کالایی‌شدن فضا را فاش می‌کند. ماه به عنوان ساختار زیست جهانی (تخیل، اسطوره، زیبایی‌شناسی) که باید از طریق کنش ارتباطی (حفظ حرمت، احترام به دیگربودگی) تعامل شود، به «کالای غارت‌شده» تقلیل یافته است. این «شرمساری ماه» نماد بحران معنا در جوامعی است که فضا را تنها به مثابه منبع تصرف می‌بینند. این شعر، هابرماس را در این گزاره بنیادین همراهی می‌کند که: «پیشرفت حقیقی مستلزم حفظ تعادل بین نظام‌ها و زیست جهان است» (Ibid: 398).

۲-۳- نقد پیشروی عقلانیت ابزاری-استراتژیک

عبدالحسین زرین کوب دربارهٔ مشیری این گونه می‌گوید: «در دنیایی که حریفانش غزل را فریاد می‌زنند، عشق را فاجعه می‌سازند و زیبایی را بی سیرت می‌کنند، او همچنان نجابت احساس و صدق و صفای شاعرانه‌اش را که شایسته و نشانهٔ هنرمند واقعی است، حفظ می‌کند» (دهباشی، ۱۳۷۸: ۱۱۳). مشیری در آینهٔ سروده‌هایش، شاعری نجیب و اخلاق‌مدار است. مشیری صراحتاً هشدار می‌دهد که ماه نیز به سرنوشتی مشابه زمین دچار خواهد شد. عبارت «روزگارتان چو روزگار ما سیاه‌ست!» و «زمین فتنه‌گر»، می‌تواند بر تأثیرپذیری شاعر از آیه «قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ» (گفتند: آیا در آن کسی را می‌گماری که در آن فساد انگیزد و خون‌ها بریزد؟) (بقره، ۳۰؛ ترجمهٔ فولادوند، ۱۴۱۸ ق، ۶)، دلالت داشته باشد که به وضوح بیانگر این باور است که انسان، منطق ذاتی فسادانگیز، خون‌ریزی و سلطه‌گری خود را - که بر زمین حاکم ساخته - به فضا نیز صادر خواهد کرد. این دقیقاً منطق عقلانیت ابزاری حاکم بر نظام سرمایه‌داری متأخر است که هابرماس آن را نقد می‌کند. «جایی که کنش ارتباطی دچار خلل شود، اساساً سه جایگزین برای آن وجود دارد: کنش استراتژیک، قطع شدن کنش ارتباطی و گفت‌وگوی مستدل به منظور پی بردن به این که ایراد کار از کجاست» (هاو، ۱۳۸۷: ۴۹). منطق عقلانیت ابزاری، تنها به کارایی،

کنترل و سود می‌اندیشد و ارزش‌های اخلاقی، زیبایی‌شناختی و ارتباطی زیست‌جهان را نادیده می‌گیرد یا تخریب می‌کند. مشیری پیش‌بینی می‌کند که فضا نیز به عرصه‌ای جدید برای بازتولید همین منطق ویرانگر تبدیل خواهد شد. هابرماس (و پیش‌تر آدورنو و هورکهایمر در دیالکتیک روشنگری) نشان داده‌اند که چگونه صنعت فرهنگ، با تولید انبوه کالاهای فرهنگی استاندارد شده، تخیل را محدود و نیازهای کاذب ایجاد می‌کند. تسخیر فضا، به‌ویژه در دوران مشیری و امروز، همواره با تبلیغات گسترده، تولید اسطوره‌های قهرمانی ملی (رقابت فضایی) و تبدیل آن به کالایی برای مصرف توده‌ای (توریسم فضایی، تصاویر) همراه بوده است. مشیری با هشدار «از زمین فتنه‌گر حذر کنید!» ستارگان را از فریب این اسطوره‌سازی‌ها و پیامدهای واقعی ورود «بشر فتنه‌انگیز» آگاه می‌سازد. ورود انسان به فضا، در این خوانش، گسترش همان صنعت فرهنگ و منطق کالایی‌سازی به عرصه‌ای جدید است همچنین شعر مشیری یک نقد بنیادین به گفتمان مسلط «پیشرفت» است که اکتشافات علمی و فناوریانه (مانند سفر به ماه) را ذاتاً مثبت و نشانه‌ای از تعالی بشر می‌پندارد. مشیری، با ارجاع به تاریخ خونبار بشر، نشان می‌دهد که این «پیشرفت» فناوریانه، بدون پیشرفت اخلاقی و تغییر در منطق حاکم بر کنش انسان (که هابرماس آن را نیازمند گذار از عقلانیت ابزاری به عقلانیت ارتباطی می‌داند)، صرفاً ابزارها و عرصه‌های جدیدی برای تکرار همان الگوهای کهنه فساد و خشونت فراهم می‌کند. دستیابی به فناوری سفر به ماه، به‌خودی‌خود، نشانه‌ای از خردمندی یا اخلاق‌مداری بشر نیست. مشیری با لحن هشداردهنده خود، عواقب این سیطره را در گستره‌ای کیهانی ترسیم می‌کند.

«هرکجا، به هر که می‌رسی / خنجری میان مشت خود نهفته‌ست / پشت هر شکوفه تبسمی، خار جانگرای حيله‌ای شکفته‌است!»؛ این تصاویر تکان‌دهنده، به‌وضوح از تحریف روابط انسانی تحت تأثیر منطق سود و قدرت حکایت می‌کند. هابرماس در نظریه کنش ارتباطی بین «عقلانیت ابزاری-استراتژیک» که بر کنترل، محاسبه سود و زیان و دستیابی به اهداف فردی متمرکز است و «عقلانیت ارتباطی» که مبتنی بر تفاهم، گفت‌وگوی صادقانه و جست‌وجوی توافق است، تمایز قائل می‌شود. «مفهوم عقلانیت ارتباطی واجد سویه‌ها و دلالت‌های ضمنی‌ای است که اساساً متکی بر تجربه محوری بحث و گفت‌وگو و استدلال، که فرایندی وفاق‌انگیز و آزاد و وحدت‌بخش است، دارند» (هاو، ۱۳۸۷: ۵۱). مشیری در

این ابیات، حاکمیت عقلانیت ابزاری-استراتژیک بر مناسبات انسانی را به تصویر می‌کشد. «تبسم» که نماد ارتباط اصیل و انسانی است، به پوششی برای «حیله» و «خنجر» تبدیل می‌شود. این دقیقاً نشان‌دهنده جایگزینی کنش ارتباطی (مبتنی بر تفاهم) با کنش استراتژیک (مبتنی بر موفقیت فردی و اغلب با استفاده از دیگران به عنوان ابزار) است و این گونه است که اعتماد که شالوده زیست جهان است، تخریب می‌شود.

شاعر، در سروده دیگری، پیشرفت و توسعه علم را در خدمت انسان و به منزله رهایی انسان از رنج و فقر و زدودن کینه‌ها و عداوت‌ها می‌خواهد. مشیری، صرف این که بشر به فضا دست یابد را بر نمی‌تابد. او آن‌گاه، علم را می‌پذیرد، که در جهت رفع نومی‌ها و پلیدی‌هایی که بر فراز زندگی بشر سایه انداخته‌است، حرکت کند.

ای ره گشوده در دل دروازه‌های ماه!

با توسن گسسته‌عنان، از هزار راه،

رفتن به اوج قله مریخ و زهره را

تدبیر می‌کنی

آخر به ما بگو

کی قله بلند محبت را

تسخیر می‌کنی؟

(مشیری، ۱۳۹۱: ۶۲۸/۱-۶۲۷)

«رفتن به اوج قله مریخ و زهره را / تدبیر می‌کنی»؛ دستیابی به قله‌های مریخ و زهره، نماد اوج پیشرفت تکنولوژیک و تسلط ابزاری بشر بر طبیعت است. این پیشرفت، تجلی بارز عقلانیت ابزاری است. نظام علمی-تکنولوژیک، با منطق درونی خود (پیشرفت برای پیشرفت، تسلط برای تسلط) و تحت تأثیر فشارهای نظام اقتصادی (رقابت، سود) و نظام سیاسی (قدرت، امنیت، اعتبار)، به صورتی گسسته‌عنان و خودبسند (سفینه) به پیش می‌تازد، بی‌آنکه ضرورتاً در خدمت اهداف معقول و توافق‌شده زیست جهان (حوزه زندگی معنادار و ارتباطی انسان) باشد.

«کی قله بلند محبت را / تسخیر می‌کنی؟» پرسش بنیادین شاعر، ناظر بر غفلت مفرط از

حوزه زیست جهان و عقلانیت ارتباطی / عملی است. «قله بلند محبت»، نماد بارز حوزه

زیست جهانی و عقلانیت ارتباطی است. «محبت» به عنوان عنصری بنیادین در روابط انسانی،

نیازمند تفاهم، شناخت متقابل، همدلی و کنش ارتباطی است. مشیری با این پرسش تلخ، بحران معنا و اخلاق را در جوامع مدرن هدف می‌گیرد. پیشرفت ابزاری در تسخیر فضا، در غیاب پیشرفت متناظر در حوزه اخلاق و روابط انسانی (تسخیر قله محبت)، پوچ‌گرایانه و نشانه‌ای از استعمار زیست‌جهان توسط منطق نظام‌هاست. زیست‌جهان (حوزه محبت و تفاهم) توسط اهداف و منطق نظام تکنولوژیک-علمی (تسخیر اجرام آسمانی) و نظام اقتصادی-سیاسی پشتیبان آن (رقابت، قدرت، اعتبار) تحت الشعاع و مورد هجوم قرار گرفته است (Habermas, 1987, vol 2: 398).

خطاب شاعر به «انسان فضا‌نورد» و «تدبیر» او برای فتح فضا، به مفهوم ایدئولوژیک شدن علم و تکنولوژی اشاره دارد. این ایدئولوژی جدید، برخلاف ایدئولوژی‌های قدیمی‌تر، نه با محتوای هنجاری خاص، بلکه با حذف پرسش‌های هنجاری از حوزه بحث عمومی عمل می‌کند. فetišیزم پیشرفت تکنولوژیک (فتح مریخ و زهره) به گونه‌ای جلوه می‌کند که گویی تنها شکل معتبر عقلانیت است و هرگونه پرسش درباره «غایت» این پیشرفت یا ارزش‌های جایگزین را نامعقول یا غیرضروری جلوه می‌دهد. مشیری دقیقاً به این کاهش عقلانیت حمله می‌کند. او پیشرفت علمی-تکنولوژیک را نه به‌خودی‌خود، بلکه به دلیل جایگزینی آن به جای پیشرفت اخلاقی و ارتباطی و مشروعیت‌بخشیدن خودکار به هر آنچه «پیشرفت تکنولوژیک» نامیده می‌شود، مورد نقد قرار می‌دهد. پرسش او (آخر به ما بگو...) تلاشی برای بازگرداندن پرسش‌های هنجاری و غایت‌شناسانه به مرکز گفتمان عمومی است که توسط ایدئولوژی تکنوکراتیک به حاشیه رانده شده‌اند. شعر مشیری نشان می‌دهد که عقلانیت ابزاری حاکم بر نظام‌های علمی-تکنولوژیک، اقتصادی و اداری، با انگیزه‌های کارایی، کنترل و انباشت (چه دانش، چه ثروت، چه قدرت)، زیست‌جهان انسان‌ها را مستعمره ساخته است. به عقیده هابرماس، واسطه‌های سنت فرهنگی، یکپارچگی اجتماعی و اجتماعی شدن فقط از طریق واسطه کنش ارتباطی انجام می‌پذیرد نه از طریق واسطه‌های پول و قدرت: معنا را نه می‌توان خرید نه می‌توان به زور تحمیل کرد (آو-ویت، ۱۳۸۶: ۱۶۸). نتیجه این استعمار، غفلت فاجعه‌بار از حوزه حیاتی عقلانیت ارتباطی و عملی است که مسئول معنابخشی، همبستگی اجتماعی، اخلاق و عواطف انسانی (محبت) می‌باشد. مشیری، مانند هابرماس، پیشرفت علمی و تکنولوژیک را نه نفی، بلکه مشروط

می‌کند: پیشرفت حقیقی آن است که در خدمت رهایی انسان از رنج و فقر (بعد مادی) و زدودن کینه‌ها و عداوت‌ها (بعد ارتباطی-اخلاقی زیست‌جهان) قرار گیرد.

۳-۳- استعمار زیست‌جهان توسط نظام‌ها

زیست‌جهان، حوزه‌ای است که در آن کنش‌های ما عمدتاً مبتنی بر تفاهم (از طریق زبان و هنجارهای مشترک) و بازتولید فرهنگی صورت می‌گیرد. این حوزه، محل تجربه‌های ذهنی، روابط بین‌افردی، هویت‌یابی و معنا بخشیدن به جهان است (Habermas, 1987: 119-120). نظام‌های اقتصادی و اداری (بازار و دولت) که توسط عقلانیت ابزاری هدایت می‌شوند، برای کارایی خود نیازمند هماهنگی‌های غیرارتباطی (پول و قدرت) هستند. مشکل زمانی رخ می‌دهد که این نظام‌ها از محدوده عملکردی ضروری خود فراتر رفته و به درون زیست‌جهان نفوذ کنند و شروع به تنظیم حوزه‌هایی کنند که ذاتاً باید توسط کنش ارتباطی و تفاهم اداره شوند.

پرسش شاعر از ستارگان درباره دیدن این «موج دود و خون و آتش»، بیانگر جهانی‌شدن پیامدهای این استعمار است. آلودگی و خشونت ناشی از سلطه نظام‌ها و عقلانیت ابزاری، چنان گسترده و عمیق شده که گویی کل سیاره و حتی آسمان را درنوردیده است. مشیری در جایی دیگر پا را فراتر گذاشته، در توصیفی استادانه، مرگ ماه را به کلی مصادف با مرگ هرگونه روشنایی و نور می‌داند. او خورشید و انوار پر فروغ آن را در عزای مرگ ماه، سیاه‌پوش می‌داند و رخت سیاهی که آفتاب بر پیکر زرین خویش کشیده است، وجود هرگونه نور و روشنایی را بر سطح زمین، غیرممکن می‌کند:

با مرگ ماه، روشنی از آفتاب رفت

چشم و چراغ عالم هستی به خواب رفت

(مشیری، ۱۳۹۱: ۳۹۹/۱)

از منظر مشیری، انسان، زمانی که به ماه دست یابد، از هیبت و شکوهش نزد آدمیان، کاسته خواهد شد. زیرا، سرشت عطش‌ناپذیر و کمال‌جوی انسان، پیوسته در کاوش چیزهایی است که دست‌یابی به آن‌ها سخت‌تر و حتی نزدیک به ناممکن باشد. جست‌وجوی انسان‌های اساطیری در پی اکسیر جاویدان و یا رؤیای دانشمندان زمانه مبنی بر دستیابی به علم کیمیا، نمونه‌هایی بارز است از تلاش‌های بسیار بشر، که به سبب ناکامی از

رسیدن به آن‌ها، هر یک مبدل به اسطوره‌هایی دست نیافتنی شده‌اند. در سوی دیگر، می‌توان پرواز و آرزوی تصرف آسمان‌ها را بیان کرد، که هرچند امروزه، همچنان در نزد بشر به‌عنوان امری زیبا و قابل تأمل به شمار می‌آید، ولی هرگز قابلیت گنجانده شدن در تعریف اسطوره را دارا نیست. بشر، پس از آن‌که توانست آسمان‌ها را درنوردد، به آن هم قانع نشده و سودای فراتر از آسمان ظاهری و خارج از جو درنوردیدن را در سر پروراند. این امر، در ابتدا، امری نزدیک به ناممکن بود، اما انسان با تلاش بسیار، توانست به آن نیز نایل شود. انسان، هرگاه بر آن چیزی که در نگاه اولیه غیرقابل تصرف به نظر می‌رسد، فائق آید و به آن دسترسی پیدا کند، از منزلت آن چیز در نزدش، کاسته خواهد شد؛ هنگامی که یک رؤیا به امری قابل دسترسی مبدل شود، در نزد عموم نیز، از شأن آن کاسته خواهد شد و به تبع آن، شاعران که همواره در تشبیه‌ها و تمثیل‌هایشان از موارد دست‌نیافتنی و رؤیاگونه بهره می‌برند، دیگر نمی‌توانند از ماه همانگونه که تا قبل از قدم نهادن بر آن، یاد می‌شد، یاد کنند. مشیری در سروده زیر، به همین موضوع، اشاره می‌کند:

الهام مُرد و کاخ بلند خیال ریخت
نور از حیات گم شد و شور از شراب رفت
(همان: ۳۹۹/۱)

در مثال بالا، الهام شعری شاعر و کاخ سر بر فلک کشیده افکار شاعر، ویران می‌شود و شاعر از این پس، همانند فردی که عزیزی از دست داده، باید به سرودن خویش ادامه دهد، بی‌آن‌که، تا ابد، التیامی برای درد و فقدانش، بیابد. در جای دیگری، در مرثیه‌ای که برای مرگ ماه سروده‌است، پا را فراتر گذاشته و نقش پررنگ‌تری را برای ماه در عشق قائل است:

این تابناک تاج خدایان عشق بود
در تندباد حادثه، همچون حباب رفت
(همان: ۴۰۰/۱)

او حتی تاج خدایان عشق را که بذر عشق و محبت و دوستی در دل‌های آدمیان می‌پراکنند، از جنس ماه می‌داند و روشنی و فروغ این تاج را به سبب پرتو مهتابی آن بیان می‌کند. پس، مشیری، غالباً عشق و ماه را از یکدیگر، جدا نمی‌داند و حتی در توصیف خدایان عشق، آن‌ها را با تاجی از ماه، توصیف می‌کند.

این سروده‌های فریدون مشیری درباره «مرگ ماه»، فراتر از توصیف یک فاجعهٔ اکولوژیک، به استعمار نظام‌مند زیست‌جهان انسانی توسط منطق تکنولوژیک-سرمایه‌دارانه می‌پردازد. «با مرگ ماه، روشنی از آفتاب رفت/ چشم و چراغ عالم هستی به خواب رفت»؛ ماه در این شعر، ساختار نمادین زیست‌جهان است که معناپردازی عاطفی (عشق، رؤیا، الهام) را ممکن می‌سازد. مرگ آن، به معنای تخریب زیرساخت‌های معنا ساز زیست‌جهان است. «الهام مُرد و کاخ بلند خیال ریخت»؛ فروپاشی «کاخ خیال» شاعر، تجلی فقر نمادین است که توسط هابرماس هشدار داده شده است. انسان، هرگاه بر چیزی غیرقابل تصرف فائق آید، از منزلت آن می‌کاهد. دستیابی به ماه (اسطورهٔ دست‌نیافتنی) با منطق تکنولوژیک، آن را از ارزش نمادین به کالای مصرفی تقلیل می‌دهد. این فرایند، مرگ اسطوره‌ها را رقم می‌زند که هابرماس آن را «تکه تکه شدن آگاهی روزمره» می‌خواند (Habermas, 1987, vol 2: 355). همچنین، مرگ عشق به مثابهٔ فروپاشی عقلانیت ارتباطی در «این تابناک تاج خدایان عشق بود/ در تندباد حادثه، همچون حباب رفت» به تصویر کشیده شده است. هابرماس، عشق را نمونهٔ اعلای «کنش ارتباطی» می‌داند که مبتنی بر تفاهم، اعتماد و همبستگی است. پیوند ماه و عشق نشان می‌دهد ماه بستر نمادین عشق در زیست‌جهان بوده است. مرگ ماه، مرگ امکان ارتباط اصیل را به دنبال دارد.

۴- نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تحلیل تطبیقی اشعار فریدون مشیری در پرتو نظریهٔ کنش ارتباطی یورگن هابرماس، نشان داد که نقد شاعر از «تسخیر ماه»، فراتر از اعتراضی رمانتیک، بیانیه‌ای فلسفی در برابر استعمار زیست‌جهان توسط نظام‌های تکنولوژیک-سرمایه‌دارانه است. سه یافتهٔ کلیدی این خوانش عبارتند از:

(۱) کالایی شدن فضا به مثابهٔ استعمار نمادین؛ تصاویری چون «سفینه با بال آهنین» و «ماه غارت‌شده»، تجسم عینی فرایندی است که هابرماس آن را جایگزینی کنش ارتباطی با واسطه‌های پول و قدرت می‌خواند. مشیری با شهود شاعرانهٔ خود، تبدیل ماه از «تاج خدایان عشق» به «کالای تصرف‌پذیر» را پیش‌بینی کرده که امروزه در پروژه‌های توريسم فضایی و استخراج منابع ماه متجلی شده است.

۲) نقد پیشرفت؛ هشدار مشیری درباره «سیاه‌شدن روزگار ماه» و پرسش او «کی قلۀ محبت را تسخیر می‌کنی؟»، نقدی پیشگامانه به «ایدئولوژی تکنوکراتیک» است. این نقد، هم‌سو با تحلیل هابرماس است که سلطۀ عقلانیت ابزاری بر عرصۀ عمومی، پرسش‌های هنجاری را حذف می‌کند. شعر مشیری ثابت می‌کند فناوری فضایی بدون اخلاق ارتباطی، به گسترش خشونت ساختاری (خنجر پنهان در مشت آدمی) می‌انجامد.

۳) مرگ معنا، پیامد فقیرسازی نمادین؛ استعاره‌های «ریختن کاخ خیال» و «مردن الهام» در مرثیۀ ماه، دقیقاً منطبق بر مفهوم هابرماسی تخریب زیرساخت‌های زیست‌جهان است. مشیری دریافت که تصرف فضا، اسطوره‌ها و آگاهی جمعی را نابود می‌کند و زیست‌جهان را از «منابع معناساز» (عشق، زیبایی، اعتماد) تهی می‌سازد. این پژوهش از رهگذر پیوند فلسفۀ انتقادی و شعر متعهد، ظرفیت ادبیات فارسی را برای پیش‌بینی بحران‌های مدرنیته آشکار ساخت. محدودیت اصلی، تمرکز صرف بر «ماه» به‌مثابۀ نماد بود؛ پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی، خوانش هابرماسی از دیگر اشیای کالایی‌شده در شعر معاصر (طبیعت، بدن، عواطف) را بررسی کنند.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

بیانیه نحوه استفاده از ابزار هوش مصنوعی

در نگارش این مقاله، از ابزارهای هوش مصنوعی استفاده نشده است.

ORCID

Mohammad Kazem Kahdouie

<http://orcid.org/0009-0005-7744-275X>

Hossein Joudavi

<http://orcid.org/0009-0001-6861-3394>

منابع

قرآن کریم

آوٹ ویت، ویلیام. (۱۳۸۶). *هابرماس، معرفی انتقادی*. ترجمه لیلا جوافشانی. حسن چاوشیان. تهران: اختران.

الیاسی مفرد، حسین و قاسمی اصل، زینب. (۱۴۰۲). «تحلیل کنشی مفهومی و ارتباطی سوژه در سروده‌های بهار عربی بر اساس نظریه هابرماس: مطالعه موردی شعر ایهاب الشلبی». *نقد ادب معاصر عربی*. ۱۳ (۲۷): ۵-۲۵.

پیوزی، مایکل. (۱۳۹۰). *یورگن هابرماس*. ترجمه احمد تدین. چاپ سوم. تهران: هرمس.

دهباشی، علی. (۱۳۷۸). *به نرمی باران (جشن نامه فریدون مشیری)*. تهران: سخن.

سیدمن، استیون. (۱۳۸۸). *کشاکش آرا در جامعه‌شناسی*. ترجمه هادی جلالی. چاپ دوم. تهران: نی.

شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۰). *با چراغ و آینه (در جستجوی ریشه‌های تحول شعر معاصر ایران)*. تهران: سخن.

شمیسا، سیروس. (۱۳۸۶). *سبک‌شناسی شعر*. چاپ سوم از ویرایش دوم. تهران: میترا.

صبور، داریوش. (۱۳۸۲). *بر کران بیکران*. چاپ دوم. تهران: سخن.

عبداللهیان، حمید و اجاق، سیده زهرا. (۱۳۸۵). «بومی کردن نظریه کنش ارتباطی برای تحلیل فرایند توسعه و مدرنیته در ایران». *رسانه جهانی*. ۱: ۱-۲۰.

عالی عباس آباد، یوسف. (۱۳۹۰). *جریان‌شناسی شعر معاصر*. تهران: سخن.

فرزانه دهکردی، جلال، مرنیدی، سید محمد و شکرخواه، یونس. (۱۳۹۷). «جدایی زیست‌جهان از نظام و شکل‌گیری جامعه‌نظارتی در نمایشنامه دثر اثر هاوارد بارکر». *پژوهش ادبیات معاصر جهان*. ۲۳ (۱): ۱۰۱-۱۲۰.

فسنقری، حجت‌اله، یاری، مهدی و سلمانی حقیقی، مسعود. (۱۴۰۱). «خوانش گفتمان داستان قرآنی حضرت نوح (ع) با تکیه بر نظریه کنش ارتباطی یورگن هابرماس». *مطالعات سبک‌شناختی قرآن کریم*. ۱۱: ۲۷۶-۲۹۲.

فولادوند، محمدمهدی. (۱۴۱۸ ق). *ترجمه قرآن*. چاپ سوم. تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.

مشیری، فریدون. (۱۳۹۱). *بازتاب نفس صبح‌مان*. چاپ سیزدهم تهران: چشمه. مشیری، عفت‌السادات و حسینی، مریم. (۱۳۹۳). «بررسی زیست‌جهان در آثار ناتالیا گینزبورگ با تکیه بر آرای یورگن هابرماس». *پژوهش ادبیات معاصر جهان*. ۱۹ (۱): ۱۴۵-۱۶۲.

نصراللهی، کریم، حکمت، شاهرخ و ایزدی‌ار، محسن. (۱۴۰۲). «مقایسه اشعار انتقادی حافظ و اندیشه انتقادی هابرماس در روکرد انتقادی در نقاشی معاصر». *مطالعات هنر اسلامی*. ۱۹ (۵۰): ۷۵۶-۷۷۶.

نوذری، حسینعلی. (۱۳۸۶). *بازخوانی هابرماس (درآمدی بر آراء، اندیشه‌ها و نظریه‌های یورگن هابرماس)*. چاپ دوم. تهران: چشمه.

هاو، لسلی ا. (۱۳۸۷). *یورگن هابرماس*. ترجمه جمال محمدی. تهران: گام نو.

English References

- Habermas, J. (1987). *The Theory of Communicative Action*, Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society (T. McCarthy, Trans.). Beacon Press.
- Habermas, J. (1987). *The Theory of Communicative Action*, Vol. 2: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason (T. McCarthy, Trans.). Beacon Press.
- Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (T. Burger & F. Lawrence, Trans.). MIT Press.
- Abdollahian, H., & Ajāq, S. Z. (2006). [Localizing the theory of communicative action for analyzing the process of development and modernity in Iran]. *Global Media*, 1, 1–20. (Original work published in 1385)
- Āli Abbāsābād, Y. (2011). [Trend analysis of contemporary poetry]. Sokhan. (Original work published in 1390)
- Dahabashi, A. (1999). [Gently like rain (A Festschrift for Fereydoun Moshiri)]. Sokhan. (Original work published in 1378)
- Fasanghari, H., Yāri, M., & Salmāni Haqiqi, M. (2022). [A reading of the discourse of the Quranic story of Prophet Noah (AS) based on Jürgen Habermas's theory of communicative action]. *Stylistic Studies of the Holy Quran*, 11, 276–292. <https://doi.org/10.22091/stq.2022.7761.1688> (Original work published in 1401)
- Farzāneh Dehkordi, J., Morandi, S. M., & Shokrkah, Y. (2018). [The separation of lifeworld from system and the formation of the surveillance society in Howard Barker's play *The Castle*]. *Journal of World*

- Contemporary Literature Research*, 23(1), 101–120. (Original work published in 1397)
- Habermas, J. (1987). *The theory of communicative action, Vol. 1: Reason and the rationalization of society* (T. McCarthy, Trans.). Beacon Press.
- Habermas, J. (1987). *The theory of communicative action, Vol. 2: Lifeworld and system: A critique of functionalist reason* (T. McCarthy, Trans.). Beacon Press.
- Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society* (T. Burger & F. Lawrence, Trans.). MIT Press.
- How, L. A. (2008). [Jürgen Habermas] (J. Mohammadi, Trans.). Gām-e Now. (Original work published in 1387)
- Ilyāsi Mofrad, H., & Qāsemi Asl, Z. (2023). [Conceptual and communicative action analysis of the subject in the poems of the Arab Spring based on Habermas's theory: A case study of the poetry of Ihab Al-Shalabi]. *Criticism of Contemporary Arabic Literature*, 13(27), 5–25. <https://doi.org/10.22050/edu.2017.17233.11749> (Original work published in 1402)
- Moshiri, F. (2012). [The reflection of the morning breeze's breath] (13th ed.). Cheshmeh. (Original work published in 1391)
- Moniri, I.-S., & Hosseini, M. (2014). [A study of the lifeworld in the works of Natalia Ginzburg based on the ideas of Jürgen Habermas]. *Journal of World Contemporary Literature Research*, 19(1), 145–162. (Original work published in 1393)
- Nasrollahi, K., Hekmat, Sh., & Izadiyar, M. (2023). [Comparison of Hafez's critical poems and Habermas's critical thought in adaptation to the critical approach in contemporary painting]. *Islamic Art Studies*, 19(50), 756–776. <https://doi.org/10.22034/ias.2023.414559.2281> (Original work published in 1402)
- Nowzari, H. (2007). [Rereading Habermas (An introduction to the opinions, thoughts and theories of Jürgen Habermas)] (2nd ed.). Cheshmeh. (Original work published in 1386)
- Outhwaite, W. (2007). [Habermas: A critical introduction] (L. Javāfshāni & H. Chavoshian, Trans.). Akhtarān. (Original work published in 1386)
- Pewzi, M. (2011). [Jürgen Habermas] (A. Tadayyon, Trans.; 3rd ed.). Hermes. (Original work published in 1390)
- Qur'an al-Karim.
- Şabur, D. (2003). [On the infinite shore] (2nd ed.). Sokhan. (Original work published in 1382)
- Seidman, S. (2009). [Contested knowledge: Social theory today] (H. Jalāli, Trans.; 2nd ed.). Ney. (Original work published in 1388)
- Shafiee Kadkani, M. R. (2011). [With lamp and mirror (In search of the roots of the evolution of contemporary Iranian poetry)]. Sokhan. (Original work published in 1390)
- Shamisa, S. (2007). [Stylistics of poetry] (3rd ed. from the 2nd revision). Mitra. (Original work published in 1386)
- Fooladvand, M. M. (1997). [Translation of the Qur'an] (3rd ed.). Daftar-e Motāle'āt-e Tārikh va Ma'āref-e Eslāmi. (Original work published in 1418 AH)